

Γράφει ο Άγγελος Ι. Ευστρατόγλου

1. Εισαγωγή

Η χρήση του όρου «κοινωνία της γνώσης» είναι εξαιρετικά διαδεδομένη όχι μόνο ανάμεσα στους αρθρογράφους του ανά χειράς περιοδικού αλλά σ' ένα ευρύ φάσμα επιστημόνων και ερευνητών σε πολλά επιστημονικά πεδία. Η εκτεταμένη αυτή χρήση δεν μπορεί παρά να είναι αποτέλεσμα τόσο των εξελίξεων που λαμβάνουν χώρα σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, όσο όμως και των εξελίξεων που λαμβάνουν χώρα στο πεδίο των επιστημών. Γίνεται λοιπόν αναφορά στην έννοια της κοινωνίας της γνώσης είτε γιατί οι ενδιαφερόμενοι θεωρούν ότι οι κοινωνίες (και οι οικονομίες) έχουν εισέλθει σε μια νέα φάση, προφανώς διαφοροποιημένη και συνεπώς διακριτή από τις προγενέστερες, είτε γιατί στο πεδίο των επιστημών και ιδιαίτερα στο θεωρητικό επίπεδο η έννοια θεωρείται κατάλληλη να ερμηνεύσει ένα μεγάλο μέρος των σύγχρονων εξελίξεων.

Ωστόσο, πεποίθηση του γράφοντος είναι ότι ο όρος ούτε θεωρητικά είναι επαρκώς προσδιορισμένος, ώστε το νόημά του να γίνεται αντιληπτό με συγκεκριμένο τρόπο (ή τρόπους), ούτε εμπειρικά, ώστε να παραπέμπει σε συγκεκριμένες καταστάσεις, συνθήκες ή εξελίξεις [1]. Η εξαιρετικά συχνή χρήση του όρου θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι συνδέεται, σε μεγάλο βαθμό, με την ανάγκη πολλών επιστημόνων και ερευνητών να εντάσσουν τις εργασίες τους (και ασφαλώς να θεωρείται ότι εντάσσονται και οι ίδιοι) σ' ένα σύγχρονο τρόπο σκέψης. Τούτο ασφαλώς δεν είναι κάτι καινούριο. Πολλές φορές στο παρελθόν έχουν υιοθετηθεί επίκαιρα θεωρητικά σχήματα που ούτε πλήρως επεξεργασμένα και αποσαφηνισμένα είναι ούτε εμπειρικά έχουν επιβεβαιωθεί, καθώς απέχουν πολύ από την πραγματικότητα που μας περιβάλλει. Κάτι τέτοιο φαίνεται να εμφανίζεται και στην περίπτωση της κοινωνίας της γνώσης. Ακόμη και σε εργασίες (Ναξάκης 2005, Αναστασιάδης 2006 κ.α.) στις οποίες εμφανίζονται επιφυλάξεις ως προς το βαθμό ολοκλήρωσης της μετάβασης σ' αυτήν (και συνεπώς και στο βαθμό εμπέδωσης και κυριαρχίας της), οι επιφυλάξεις παραμένουν στο περιθώριο και η κύρια τάση παραμένει η υποστήριξη της βασικής θέσης.

Με άλλα λόγια φαίνεται να υπάρχει ένα πρόταγμα του θεωρητικού λόγου έναντι του εμπειρικού. Τούτο βεβαίως δεν είναι απαραίτητως κακό. Πάντοτε η θεωρία (και οι διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις και υποδείγματα) επιχειρούσε να ερμηνεύσει τον κόσμο, άλλοτε με περισσότερη και άλλοτε με λιγότερη επιτυχία. Ωστόσο πάντοτε υπήρχε (ή έπρεπε να

υπάρχει) μέριμνα, ώστε η θεωρία (και τα εργαλεία της) να συνάδουν με τα εμπειρικά δεδομένα, να μπορεί μ' άλλα λόγια να δένεται αρμονικά με αυτά και με τρόπους ώστε (η θεωρία) να μπορεί να ερμηνεύσει την πραγματικότητα, αλλά ταυτοχρόνως να τροφοδοτείται απ' αυτήν, να προσαρμόζεται και να αναπαράγει την ερμηνευτική της ικανότητα.

Με βάση τα παραπάνω, εύλογα προκύπτει το ερώτημα: συμβαίνει αυτό στην περίπτωση της κοινωνίας της γνώσης; Θεωρία και πραγματικότητα συμβαδίζουν αρμονικά, ή η θεωρία υπερτερεί της πραγματικότητας σε βαθμό που να ακυρώνει την επιστημονική της διάσταση και την ερμηνευτική της ικανότητα; Με άλλα λόγια, ο χαρακτηρισμός των σύγχρονων κοινωνιών, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής, ως κοινωνιών της γνώσης, μπορεί να επιβεβαιωθεί εμπειρικά; Το βασικό αυτό ερώτημα, καθώς και άλλα συναφή που αναφέρονται σε διάφορες πλευρές του, θα επιχειρηθεί να διερευνηθεί στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου. Ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί ότι εδώ δεν επιχειρείται συνολική αντιμετώπιση του ζητήματος (άλλωστε κάτι τέτοιο δεν θα ήταν δυνατό στο πλαίσιο ενός άρθρου), αλλά η διατύπωση μιας σειράς σκέψεων και ερωτημάτων που φιλοδοξούν να συμβάλουν στην ανάπτυξη του διαλόγου γύρω από τα ζητήματα που συνδέονται με την έννοια, το περιεχόμενο αλλά και τις συνθήκες ανάπτυξης της «κοινωνίας της γνώσης».

2. Γύρω από την έννοια της κοινωνίας της γνώσης

Η έννοια της κοινωνίας της γνώσης εμφανίζεται στη διεθνή βιβλιογραφία κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970, στις εργασίες ενός μεγάλου αριθμού επιστημόνων. Γίνεται αντιληπτή με πολλούς και διάφορους τρόπους [2], η επισκόπηση των οποίων ξεφεύγει από τους στόχους της παρούσας εργασίας. Για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου γίνεται αναφορά στις εργασίες των Μπελ (Bell 1973 και 1980), Τουραίν (Touraine 1971) και Καστέλς (Castells 1989), καθώς οι συγγραφείς αυτοί συγκαταλέγονται στους πρώτους που ασχολήθηκαν με την κοινωνία της γνώσης μ' ένα πιο συστηματικό τρόπο. Οι δύο πρώτοι επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην εμφάνιση της μεταβιομηχανικής κοινωνίας, στο πλαίσιο της οποίας η γνώση και η πληροφορία διαδραματίζουν ένα ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο. Ειδικότερα ο Μπελ (Bell 1980) υποστηρίζει ότι η κοινωνία της πληροφορίας συνιστά μια πρόσφατη έκφραση της μεταβιομηχανικής κοινωνίας [3]. Σε μια βιομηχανική κοινωνία κινητήριες δυνάμεις της ανάπτυξης θεωρούνται αυτές της παραγωγής και του κέρδους μέσα από τη χρήση μηχανημάτων και ενέργειας. Σε μια μεταβιομηχανική κοινωνία κινητήριες δυνάμεις θεωρούνται αυτές της γνώσης και της πληροφορίας, καθώς η παραγωγή της γνώσης και η επεξεργασία της πληροφορίας προωθούν την οικονομική ανάπτυξη. Με τη σειρά του ο Τουραίν (Touraine 1971), στο βιβλίο του για τη μεταβιομηχανική κοινωνία, αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη γνώση και την πληροφορία και τις καθιστά κύριους παράγοντες στην ανάλυσή του. Ο έλεγχος της γνώσης

και της πληροφορίας συνιστούν τις κινητήριες δυνάμεις σε μια διαδικασία μετατροπής της κοινωνίας. Επιπρόσθετα ο Τουραίν (Touraine 1971) αναφέρεται σε μια νέα διάκριση των κοινωνικών ομάδων ανάμεσα στους τεχνοκράτες και γραφειοκράτες (αυτούς δηλαδή που εν δυνάμει κατέχουν τη γνώση και έχουν τον έλεγχο της πληροφορίας) και τους λοιπούς εργαζόμενους, φοιτητές και καταναλωτές, υποστηρίζοντας ότι η κύρια αντίθεση ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις δεν έχει τη βάση της στην ιδιοκτησία και στον έλεγχο των μέσων παραγωγής αλλά στην πρόσβαση και την κατοχή της γνώσης και της πληροφορίας. Τέλος ο Καστέλς (Castells 1989), κινούμενος μέσα στο πλαίσιο της μαρξιστικής παράδοσης, επικεντρώνει την προσοχή του στο ρόλο της γνώσης και της πληροφορίας και όχι τόσο στο χαρακτηρισμό της κοινωνίας ως μεταβιομηχανικής. Θεωρεί επίσης ότι η γνώση παράγει νέα γνώση, η οποία λειτουργεί ως καταλύτης στην οικονομική ανάπτυξη. Η πληροφορία συνιστά βασικό μέσο βελτίωσης της οικονομικής δραστηριότητας αλλά, ως αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας, συνιστά ταυτοχρόνως και εμπόρευμα. Οι εφαρμογές των νέων τεχνολογιών στο χώρο της πληροφόρησης, των επικοινωνιών και της παραγωγής οδηγούν σε ταχύτατες οργανωτικές και παραγωγικές αλλαγές, σε ταχύτερη, σε σχέση με το παρελθόν, απαξίωση της γνώσης και σε αλλαγές στις αγορές εργασίας και στο ευρύτερο πολιτιστικό πεδίο. Για τον Καστέλς ωστόσο αυτές οι γενικότερες μεταβολές, τεχνολογικές και οργανωτικές, μπορεί να κατανοηθούν μόνο μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων του καπιταλιστικού συστήματος.

Οι θέσεις αυτές των κύριων υποστηρικτών της κοινωνίας της γνώσης έχουν αποτελέσει τη βάση για την ανάπτυξη ενός σημαντικού διαλόγου. Και παρά το γεγονός ότι στις αρχικές αυτές θεωρήσεις δεν υποστηρίζεται πουθενά με σαφήνεια ότι οι κοινωνίες και οι οικονομίες έχουν εισέλθει σ' ένα ολότελα διαφορετικό στάδιο ανάπτυξης σε σχέση με τον καπιταλισμό [4], ένα πλήθος σύγχρονων υποστηρικτών θεωρεί ότι τόσο τα χαρακτηριστικά των σύγχρονων εξελίξεων όσο και τα μεγέθη τους είναι επαρκή για να θεωρηθεί ότι έχουμε εισέλθει σε μια ολότελα νέα κοινωνία. Έτσι, οι επικρατούσες σήμερα απόψεις αναφορικά με την κοινωνία της γνώσης προβάλλουν είτε μια ειρηνική επανάσταση που έχει επιτελεσθεί μέσα από την επέκταση των τεχνολογιών της πληροφορικής και των επικοινωνιών, είτε μια αναμόρφωση των οικονομικών σχέσεων μέσα από τη διαφοροποίηση του ρόλου της, και ιδιαίτερα του ρόλου της γνώσης στο πλαίσιο της εργασιακής διαδικασίας, είτε βέβαια, ως επακόλουθο των παραπάνω, μια αναδιαμόρφωση των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων. Συνοπτικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η πλειονότητα των συγγραφέων σήμερα, όταν αναφέρονται στην κοινωνία της γνώσης, εννοούν μια κοινωνία στην οποία η γνώση αποτελεί τον θεμελιώδη παράγοντα στην οικονομική, κοινωνική και ατομική ανάπτυξη αφενός αλλά και τον βασικό οικονομικό πόρο (συντελεστή παραγωγής) αφετέρου (Μπουζάκης 2005).

Στον αντίποδα των θέσεων αυτών, κάποιοι άλλοι επιστήμονες (May 2002, Livingstone 2004, Borg & Mayo 2005, Σταμάτης 2005 κ.ά.) αντιμετωπίζουν κριτικά τόσο τις αρχικές αυτές θεωρήσεις των υποστηρικτών της κοινωνίας της γνώσης, όσο και τις πιο πρόσφατες επισημάνσεις τους. Ειδικότερα οι θέσεις του Μπελ (Bell 1973 και 1980) έχουν αμφισβητηθεί έντονα στη βάση της εμπειρικής αλλά και της θεωρητικής τους θεμελίωσης. Ως προς το

εμπειρικό τους μέρος υποστηρίζεται ότι οι παραδοχές του Μπελ σχετικά με τη μεταβαλλόμενη φύση της εργασίας στηρίζονται στη διαπίστωση γενικότερων τάσεων, που στην πραγματικότητα πολύ λίγο φωτίζουν τις πραγματικές μεταβολές στη φύση της εργασίας και των εργασιακών καθηκόντων (Watson 2005: 191). Ως προς το θεωρητικό τους μέρος επισημαίνεται ότι αυτός ο ιδιαίτερος ρόλος που αποδίδεται στη γνώση στην πραγματικότητα συνιστά το αποτέλεσμα της εφαρμογής της ορθολογιστικής σκέψης στην κοινωνική ζωή. Έτσι, η ανάπτυξη επιστημονικών και τεχνικών προσόντων σε ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού δεν αποτελεί παρά μέρος μιας διαδικασίας ορθολογισμού των δυτικών κυρίως κοινωνιών, που έχει βαθιές ιστορικές ρίζες [5]. Από την άλλη πλευρά, στο βαθμό που σ' αυτή την ύστερη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης προκαλούνται μεταβολές στη διάρθρωση των κοινωνικών τάξεων [6], δεν σημαίνει ασφαλώς, όπως αφήνεται να εννοηθεί, πως οδηγούμεθα και στην κατάργηση των κοινωνικών τάξεων. Συνοπτικά, επισημαίνεται ότι οι όποιες κοινωνικές μεταβολές παρατηρούνται τις τελευταίες δεκαετίες δεν προκαλούνται ούτε αποκλειστικά ούτε κύρια από την επικράτηση της πληροφορικής τεχνολογίας. Είναι οι κοινωνικές εξελίξεις που αναδεικνύουν το ρόλο της πληροφορικής τεχνολογίας και όχι η πληροφορική τεχνολογία που δημιουργεί τις εξελίξεις [7].

3. Κριτική σκέψη και κοινωνία της γνώσης

Πριν η ανάλυση προχωρήσει στη διατύπωση σχολίων και ερωτημάτων που συνδέονται τόσο με τη χρήση του όρου όσο και με την εμπειρική του επιβεβαίωση, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν κάποιες πρώτες σκέψεις που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν και ως πλαίσιο εντός του οποίου τα σχόλια και τα ερωτήματα θα διατυπωθούν.

Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός έχει κληροδοτήσει στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, και σε μας ως μέλη τους, μια κριτική θεωρία [8] του ανθρώπου ως όντος που μπορεί να σκέπτεται, να πράττει, να λειτουργεί και να απολαμβάνει τη ζωή του, ατομικά και συλλογικά, σε μια κοινωνία συνύπαρξης, τη μορφή και το περιεχόμενο της οποίας τα άτομα προσδιορίζουν σε συνθήκες ελευθερίας (Σταμάτης 2005). Το νόημα της μόρφωσης σ' ένα τέτοιο πλαίσιο συνίσταται στην καλλιέργεια των κριτικών ικανοτήτων των ανθρώπων για επιστημονική σκέψη και φιλοσοφικό στοχασμό, για ηθικά και πολιτικά υπεύθυνα δράση, για αληθινή αισθητική απόλαυση [9]. Η κριτική γνώση, με τη σειρά της, έχει την αφετηρία της σε μια γενική δέσμευση για στοχασμό πάνω στην κρατούσα κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτιστική συνθήκη, καθώς επίσης και πάνω στις προϋποθέσεις ιστορικής σύστασης και μετασχηματισμού αυτής της συνθήκης (Σταμάτης 2005: 199). Αυτή η δέσμευση αξιώνει πριν απ' όλα μια κριτική στάση απέναντι στην ίδια την επιστήμη που ο κάθε επιστήμονας υπηρετεί. Επακόλουθό της, πριν απ' όλα, είναι η αμφισβήτηση ότι η εκάστοτε κρατούσα κατάσταση στην κοινωνία και τη γνώση είναι τελεσίδικη και ότι οι υπάρχουσες καταστάσεις

και διακρίσεις, και συνεπώς και οι ταξικοί διαχωρισμοί στην κοινωνία, είναι οριστικές και αμετάβλητες. Κατά συνέπεια, στο βαθμό που οι επικρατούσες μορφές γνώσης και σχέσεις εξουσίας αντιστρατεύονται ή εμποδίζουν τη χειραφέτηση των ανθρώπων, η κριτική σκέψη, αντλώντας τα βασικά της επιχειρήματα από μια εμπειρική ιστορική πραγματικότητα, επανέρχεται και αντιπροτείνει ιδέες και αιτήματα για χειραφέτηση, ισότητα, ελευθερία, αξιοπρέπεια και δικαιοσύνη.